

ORHON YAZITLARI'NDA BOL- VE ER- FİİLLERİ ÜZERİNE

Yard. Doç. Dr. Adnan R. KARABEYOĞLU*

ÖZ: bol- ve er- fiillerinin varlıkların zaman ve mekânda bulunmasını, ortaya çıkmasını bildirmek bakımından gösterdikleri anlamca yakınlık dolayısıyla Orta Türkçe döneminde kimi örneklerde benzer fonksiyonla kullanıldıkları görülür. Ancak kılışları itibariyle bol-başlama (değişkenlik, dinamiklik); er- durum (durağanlık, statiklik) bildirmekte ve bunların bu hususiyetlerini esas fiil ve yardımcı fiil işleyişleriyle Orhon Yazıtları'nda¹ muhafaza ettiği görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Esas fiil, yardımcı fiil, birleşik fiil

On The Verbs of bol- and er- in Orkhon Runic Inscriptions

ABSTRACT: The verbs bol- and er-, which are synonymous (in the sense of indicating existing or being substances), had similar functions in some instances in Medieval Turkic. The verb bol- has a dynamic manner of action whereas er- has a static manner of action. Their differences however, have been preserved in the Orkhon runic inscriptions as main verbs and copulas.

Key Words: Main verb, copula, compound verb

GİRİŞ

Bol- ve *er-* fiillerinin esas ve yardımcı fiil olarak görevlerini *varlıkların mevcudiyetlerini, ortaya çıkmalarını; varlıktaki değişimi bildirmek* ya da *varlığı tanımlamak* etrafında toplamak mümkündür. Başlama (dinamiklik) ve durağanlık (statiklik) niteliğinde farklı kılışlara sahip bu fiillerin anlam ve fonksiyonları, özellikle Orta Türkçe döneminde, birbirine yaklaşmış ya da karışmış görünmektedir. Ancak bu

---

* DAÜ Fen-Ed. Fak. TDE Böl. Gazimagusa/KKTC adnan.karabeyoglu@emu.edu.tr

¹ Tekin 1995'deki adlandırma.

fiillerin birbirlerinin yerini hangi şartlarda ve ne zaman tutmaya başladığı ve fonksiyonlarındaki ayrılıklar çok belirli değildir.

Bu itibarla, esas fiil görevi yanında öznenin ne tür veya hangi varlık olduğunu göstermek için onu açıklayıcı (yüklem) durumundaki ad unsuruna bağlayan yardımcı fiil² göreviyle de kullanılan *bol-* ve *er-* fiilleri taşıdıkları anlamca yakınlık dolayısıyla bu görevle teşkil ettikleri birleşik fiilin anlamının tespit edilmesinde kimi zaman bir bulanıklık hissettirmekte ve bu münasebetle *bol-*'ın *er-* yerine kullanıldığı düşüncesini doğurmaktadır Bkz. *bol-* maddesi, (Clouston 1972: 331).

Buradan hareketle, bu incelemede Orhon Yazıtları örneğinde *bol-* ve *er-* fiillerinin söz diziminde ilişkili oldukları unsurlar (özne, nesne) ve bu unsurları fiilleştirirken gösterdikleri hususiyetler vasıtasıyla (leksiko-semantik ve semantik-sentaktik ilişkiler çerçevesinde) ortaya çıkan anlam ve fonksiyon ayrılıkları ele alınmaya çalışılacaktır.

İNCELEME

Varlıkları karşılayan adların *nesne*, *nitelik (vasıf)* veya *durum (hâl)* bildirmeleri de dikkate alındığında, *bol-* ve *er-* fiillerinin varlıklarla girdiği ilişkilerin *ad + esas fiil* diziminde özne durumundaki adın karşıladığı *varlığın mevcudiyet kazanması*, *mevcut bulunması*; *ad + yardımcı fiil* kalıplarında fiilin *öznesinin* birleşikteki adın gösterdiği

² *Er-* fiilinin *ad + i-* (< ET. *er-*), ve *fiil çekimi + i-* (ET. *er-*) şeklinde oluşturduğu birleşik fiillerdeki görevleri için *ana yardımcı fiil* (Ergin 1993: 297), *ekeylem* (Vardar vd. 1980: 73), *ek fiil* (Korkmaz 1992: 52), *isim fiili* (Ergin 1993: 297), *özden fiili* (Deny 1941: 333); (İngilizcedeki karşılığı *to be* fiilinin bu tür görevleri için) *copula* (Matthews 1997: 77), *copular verb* (Busmann 1998: 105), *copulative* (Crystal 1997: 93, Lyons 1969: 322), *linking verb* (Crystal 1997: 93), *substantive verb*, *predicative verb* (Korkmaz 1992: 31); Eski Türkiye Türkçesindeki örnekleri için *cevherî fiil* (Timurtaş 1994: 110-112); Karahanlı Dönemi örnekleri için *ana yardımcı fiil* (Türk 2004) ve *yardımcı fiil* (Hacıeminoğlu 2003: 195) terimleri kullanılır.

Bu fiil, bildirme eki fonksiyonunda ad soylu kelimelerin yüklem olarak kullanılmasını ve fiillerin çekimli şekillerinin hikâye, rivayet, şart çekimlerinin oluşturulmasını sağlamak yönleri ile, adların fiilleştirilmesinde görev alan *bulmak*, *bulunmak*, *etmek*, *olmak*, *kılmak*, *yapmak* gibi yardımcı fiillerden ayrı değerlendirilir. Ne var ki bu değerlendirmeyle birlikte bu fiilin ikinci gruptaki (*etmek*, *olmak* vd.) fiillerle *yardımcı fiil* başlığı altına alındığı da görülür (Korkmaz 1992: 171, Vardar vd. 1980: 161). Bunun yanında Eski Türkiye Türkçesi dönemi için *ol-* fiilinin *cevherî fiil* fonksiyonunu gösteren çalışmalar da (Turan 1999) mevcuttur. Eski Türkçe dönemine hasredilmiş gramer çalışmalarında ise bu fiiller *yardımcı fiil* (Gabain 1988: 87-89) ve *yardımcı eylem* (Tekin 2000: 99, 190, 208) olarak adlandırılır. Bu çalışmada yukarıda zikredilen adlandırma farklılıkları üzerinde tartışmaya girmeden bu iki fiilin adları fiilleştirme görevleri esnasında ifade ettikleri hareket kavramı bakımından ortaya çıkan dinamiklik-statiklik yönündeki anlam tespiti ile ilgili bulanıklığın giderilmesine gayret edileceğinden bunların salt görevleri itibariyle *yardımcı fiil* olarak adlandırılması tercih edilmiştir.

nitelik ya da durumda bulunması veya bunların hüviyetini bürünmesi; varlığın gösterilmesi, işaret edilmesi etrafında kümelendiği görülür. Bu bakımdan *bol-* ve *er-* fiillerinin, söz diziminde adlarla girdikleri ilişkilerde ortaya çıkan anlam ve fonksiyon farklılıkları yukarıda işaret edilen hususiyetler çerçevesinde esas fiil ve yardımcı fiil başlıkları altında verilmiştir.

İncelemede örnekler ve bugünkü Türkiye Türkçesi karşılıkları alıntı yapıldıkları kaynağa geçtikleri gibi verilmiş olup, bugünkü Türkiye Türkçesi karşılıkları için ihtiyaç hissedildiğinde bazı örneklerde açıklamaya gidilmiştir.

1. Bol-

1.1. Esas fiil olarak *bol-*: “Ortaya çıkmak, meydana gelmek, mevcudiyet kazanmak”.

Bol- esas fiil hâlinde yüklem olarak yer aldığı cümlede öznesi durumunda olan *varlığın* zaman ve mekânda *ortaya çıkması, mevcudiyet kazanmasını* bildiren anlamlarla yazıtlarda sadece *yay bol-* (BK B 3), *yut bol-* (BK D 31), *sümüüz bol-* (T1 D 1) ve varlığın ortaya çıktığı yeri (ya da varlığı) işaret eden zarf unsurunun da kullanıldığı *Türük Bilge Kağan (Teñride) bol-* (KT G 1; BK K 1) örnekleriyle karşımıza çıkar:

Bilge Kağan u[çdı(?)] (BK B 2) *Yay bolsar üze t[enri]* (BK B 3) köbürgesi eterçe, anç[a] (BK B 4) “Bilge Hakan vefat (etti?). İlkbahar gelince, yukarıda (gök) davulu (nasıl) gümbürderse, (öylece)” (Tekin 1995: 80).

Otuş artukı eki yaşıma amğı korgan kışladukda yut boltı /.../ (BK D 31) “Otuş iki yaşında Amğı kalesinde kışladığımızda katlık oldu /.../” (Tekin 1995: 73).

Eki bıñ ertimiz. [Eki] süm[üz b]oltı /.../ (T1 D 1) “(Biz) iki bin (kişi) idik. (İki ordumuz) vardı /.../” (Tekin 1995: 87).

Yukarıdaki son örneğin Türkiye Türkçesindeki karşılığı Ergin’de “İki bin idik. İki ordumuz oldu” (1996: 55), Orkun’da “İki bin idik... oldu” (1994: 106) şeklindedir. Örnekte ‘sahip olma’ anlamı iyelik eki vasıtasıyla ortaya çıkmakta olup *vardı* yerine uygun düşen ifade, *bol-’ın dinamiklik, başlama* kılınışı dikkate alınır, *oldu* olmalıdır.

Teñri teğ Teñride bolmuş Türük Bilge Kağan, bu ödke olurtum /.../ (KT G 1) “(Ben), Tanrı gibi (ve) Tanrı’dan olmuş Türk Bilge Hakan, bu devirde (tahta) oturdum /.../” (Tekin 1995: 34).

Bu örnekte *teñri teğ teñride bolmuş* ibaresinin karşılığı Orkun’da “Göge benzer gökte (mevcud) olmuş” (1994: 22), Ergin’de “Tanrı gibi

gökte olmuş” (1996: 17, 47) şeklinde verilmekte olup *bol-* fiili öznenin ortaya çıkmasına hizmet etmektedir.

1.2. Yardımcı fiil olarak

Adları fiilleştirme görevi ile kullanılan ve bu hususiyetleri dolayısıyla yardımcı fiil olarak adlandırılan fiillerin bu görevlere salt şekil olarak katıldıkları ve anlam bakımından boş oldukları telakki edilemeyeceği itibarıyla, açıktır ki yardımcı fiiller adları fiilleştirme görevlerinde teşkil ettikleri birleşik fiillere esas fiil hâlinde üzerlerinde taşıdıkları anlamları yükleyerek katılırlar. Bu çerçevede *bol-* da esas fiil olarak üzerinde taşıdığı *ortaya çıkmak*, *meydana gelmek*, *mevcudiyet kazanmak* anlamlarını *ad + yardımcı fiil* kalıbında adlara yükleyerek onları fiilleştirir ve bu şekilde yardımcı fiil hâliyle söz dizimince birleşik fiilin *öznesi durumundaki varlığın birleşikteki adın gösterdiği varlık hüviyetiyle var olması*, *meydana çıkmasını bildirmek* görevi yüklenir. Bir başka deyişle birleşikteki ad unsurunun (nitelik ya da durumun) başka bir varlığa (özneye) edindirilmesini, nitelik ya da durumun o varlıkta (özne) ortaya çıkmasını sağlar. Bu yardımcı fiil görevinde *bol-*'in *değişmek (duruma, hâle)*, *edinmek*, *sahip olmak (nitelik, durum)* şeklinde ifade edebileceğimiz anlamlarla kullanıldığı görülür:

Antağ külüğ kağan ermiş. Anta kisre, inisi kağan (KT D 4) *bolmuş erinç, oğlını kağan bolmuş erinç /.../* (KT D 5) “(Onlar) onca ünlü hükümdarlar imiş. Ondan sonra, erkek kardeşleri hükümdar olmuşlar şüphesiz, oğulları hükümdar olmuşlar şüphesiz /.../” (Tekin 1995: 40-41).

/.../ Üç Oğuz süsi basa kelti. “Yadağ yabız boltı” tip algalı kelti /.../ (BK D 32) “*/.../ Üç Oğuz ordusu baskın yaptı. «(Türklerin) piyadesi bozuldu»* diyerek (bizi) zaptetmek üzere (üzerimize) geldi /.../» (Tekin 1995: 75).

/.../ On Ok kağanı yağımız erti (T1 D 2), *artuk [Kırkız] küç[lüğ kağan yağımız] boltı /.../* (T1 D 3) “*/.../ On-Ok kağanı düşmanımız idi, (kalabalık Kırkız) güç(lü kağan düşmanımız) oldu /.../*” (Tekin 1995: 87).

Yukarıdaki örneklerde *inisi*, *oğlını*, *yadağ*, *Kırkız kağan* unsurları *ad + yardımcı fiil* kalıbındaki *kağan bol-*, *yabız bol-*, *yağı bol-* birleşik fiillerinin öznesi durumunda olup birleşikteki *kağan*, *yabız*, *yağı* ad unsurlarıyla ifade edilen vasıfları edinmektedirler. Bu açıdan *bol-yardımcı fiil* olarak birleşikteki ad unsurunun ifade ettiği nitelik ya da durumu özneye kazandırmak fonksiyonundadır. Bir diğer ifadeyle birleşik fiilin öznesi birleşikteki ad unsurunun gösterdiği *varlık* (nitelik, durum) *hüviyetiyle var olmakta*, *meydana çıkmakta*, *o hüviyeti edinmektedir*.

Bolma- olumsuzluk yapısında *adın gösterdiği niteliğin edinilmemesi* fonksiyonunda kullanılır:

Türük bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolçun tiyin /.../ (BK D 10) “Türk halkı yok olmasın diye, halk olsun diye /.../” (Tekin 1995:65).

/.../ Eçümüz apamız tutmuş yir sub idisiz bolmazun tiyin /.../ (KT D 19) “/.../ Atalarımızın dedelerimizin zaptettiği yurt sahipsiz olmasın diye /.../” (Tekin 1995: 43).

Bol-'un *yardımcı fiil* olarak yazıtlarda pek çok kullanımının bulunduğu *öznenin adın gösterdiği niteliği edinmesi, duruma değişmesi, sahip olması* kümesinin örnekleri şunlardır:

Bodun bol- (KT D 11; BK D 10, 37; T2 D 6), *buşuz bol-* (BK K 14), *(yetmiş, yeti yüz) er bol-* (KT D 12, 13; BK D 11; T1 B 4), *il bol-* (T2 D 6), *kağan bol-* (KT D 4-5; BK D 5; T1 B 7), *kergek bol-* (KT D 4, 30, K 10; BK D 4), *kul bol-* (KT D 7, 20, 24; BK D 17, 36), *kulluğ bol-* (KT D 21; BK D 18), *kün bol-* (KT D 7, 24, K 9; BK D 17), *künlüğ bol-* (KT D 21; BK D 18), *karı bol-* (T2 D 6), *(bilmez, körmez) teğ bol-* (KT K 10), *uluğ bol-* (T2 D 6), *yabız bol-* (BK D 32), *yablak bol-* (KT K 7, 11; BK D 31), *yağı bol-* (KT D 9, 10, 34, 39, K 1, 2, 4; BK D 9, 26, 29, 30; T1 D 3), *yok bol-* (KT K 3; BK D 28, 33, 36, 40, G 9; T1 B 3, K 7); *idisiz bolma-* (KT D 19), *yok bolma-* (KT D 11, 25, 26; BK D 10, 20, 21, 22).

2. Er-

Kılnışı itibariyle bir *durum* fiili olan *er-* yazıtlarda *mevcudiyeti anlatma, bir yerde bulunmayı bildirme, kimlik (hüviyet) kazandırma ve tanımlama (varlığı göstermek, işaret etmek; hüviyetini; ne, kim olduğunu bildirmek)* şeklinde dört ayrı fonksiyonda görülür.

Er-'in diğer dillerdeki karşılıklarına baktığımızda, mesela İngilizcede bahsedilen işleyişler *to be* fiili için verilmekte ve son üçü yardımcı fiil (copula) fonksiyonuna hasredilmektedir, ancak *mevcut bulunmanın* diğer üçünden oldukça ayrı kullanımından bahsedilirken mevcudiyetin (kendisi için gerekli) zaman ve mekân tamlayıcılarından ayrı kullanılmasının nadir ve bununla birlikte yine de fonksiyon önceliğinin *var bulunmada* olduğuna işaret edilir (Lyons 1969: 322, 389). Bununla birlikte, biz, *bir yerde bulunmak* için *mevcut bulunma* gerekliliğini göz önünde tutarak *er-*'in söz konusu *bir yerde (mevcut) bulunmayı bildirme* görevini esas fiil işleyişi olarak ele aldık.

Bu izahlar bakımından *er-* *esas fiil* olarak söz dizimince öznesi durumunda bulunan ad unsurunun gösterdiği *varlığın mevcudiyetini, var olmasını, bir yerde bulunmasını; yardımcı fiil* olarak adlarla oluşturduğu birleşik fiilin öznesi durumunda bulunan *bir başka varlığın ad +*

yardımcı fiil kalıbındaki *ad unsurunun gösterdiği varlık (nesne, nitelik ya da durum) hüviyetinde bulunmasını bildirmek; varlığı göstermek, işaret etmek* görevlerini yüklenir.

2.1. Esas fiil olarak er- : “Mevcut, var bulunmak, bir yerde (mevcut) bulunmak”.

2.1.1. “Mevcut, var bulunmak” anlamıyla

Er-’in yazıtlarda *esas fiil* olarak öznesi durumundaki *varlığın mevcudiyetini bildirmek* işleyişiyle *sab er-* (KT G 11; BK K 8), *kaçan ney er-* (T1 D 3, 4), *ilimiz törümüz er-* (KT D 22; BK D 18) örnekleri mevcuttur:

/.../ Türük [bodun ti]rip il tutsıkuın bunta urtum; yanılıp ölsikiñin yeme (KT G 10) bunta urtum. Ney ney sabım erser beñgü taşka urtum /.../ (KT G 11) “/.../ Türk (halkı), dirilip (nasıl) devlet sahibi olacağını buraya (taş üzerine) hâkkettim; yanılıp (nasıl) öleceğini buraya hâkkettim. (Söyliyecek) her ne sözüm var ise ebedî taşa hâkkettim /.../” (Tekin 1995: 37).

/.../ Ança öğleşmiş: “Öñre Türk kağangaru sülelim” temiş, “Añaru sülemeser, kaçan ney erser, ol bizni (T1 D 3) [Kağanı alp ermiş], ayguçısı bilge ermiş, kaçan ney erser, ölüртеçi ök /.../ ” temiş /.../ (T1 D 4) «/.../ Şöyle akıl danışmışlar “Doğu Türk kağanına doğru ordu sevk edelim!” demişler, “Eğer onların üzerine ordu sevk etmezsek, ne zaman olsa, onlar bizi, kağanları cesur imiş, sözcüleri de akıllı imiş, ne zaman olsa, öldüreceklerdir” /.../ demişler /.../» (Tekin 1995: 87).

Yukarıdaki ikinci örnekte *ney* kelimesinin karşılığı Ergin’de “şey” anlamıyla ve *kaçan ney erser* ibaresi “ne zaman bir şey olsa” (1996: 55) şeklinde; Orkun’da ise “kaçınır isek” (1994: 10-7) olarak verilmiştir. Tekin tarafından verilen *ne zaman olsa* karşılığını burada *er-* fiilinin ifade ettiği *mevcut, var bulunmak* anlamı bakımından *zaman denilen şey mevcut bulunduğu sürece* kavramına uygun bulunduğunu düşünmekteyiz (bugün *ol-* fiilinin *bulunmak* anlamı için Bk. Türkçe Sözlük 2005: 1498).

2.1.2. “Bir yerde (mevcut) bulunmak” anlamıyla

Er- *esas fiil* olarak öznesi durumunda olan varlığın bir mekânda bulunmasını bildirir. Bu işleyişiyle yazıtlarda *ebde er-*, *anta er-*, *eriğ yerte er-* olmak üzere üç örneği mevcuttur:

Oğuz tapa süledim. İlki sü taş[ık]mış erti, ekin sü ebde erti /.../ (BK D 32) “Oğuz’lara doğru sefer ettim. Birinci ordu (sefere) çıkmış idi, ikinci ordu yurtta idi /.../” (Tekin 1995: 75).

/.../ *Ol üç kağan öğleşip “Altun yış üze kabışalım!” temiş /.../ (T1 D 3) /.../ Türgiş kağan ança temiş: “Beniñ bodunum anta erür” temiş (T1 D 4) «/.../ Bu üç kağan birbirine akıl danışıp “Altay dağları üzerinde buluşalım!” demiş /.../ (T1 D 3) /.../ Türgiş kağanı şöyle demiş: “Benim halkım orada olacaktır!” demiş» (Tekin 1995: 87).*

/.../ *Beñgü taş (KT G 12) tokıtdım. Y[ığ]uk el erser, ança takı eriğ yerte irser, ança eriğ yerte beñgü taş tokıtdım /.../ (KT G 13) “/.../ Ebedî taş hâkkettirdim. (Burası) yakın (bir) mevki olduğundan, ayrıca kolay erişilir (bir) yer olduğundan, böyle kolay erişilir (bir) yerde ebedî taş hâkkettirdim /.../” (Tekin 1995: 39).*

Yukarıdaki ikinci örnekte *anta erür* için verilen *olacaktır* karşılığı Ergin'de “Benim milletim ordadır” (1996: 55), Orkun'da “Benim milletim de orada bulunacaktır” (1994: 106-107) şeklinde geçer ki yazıtlarda *bol-* fiilinin gösterdiği kılınmış farklılığı dolayısıyla, biz de, *orada bulunacaktır* şeklinde anlaşılması kanaatindeyiz. Üçüncü örnekte “... *ança takı eriğ yerte irser, ança eriğ yerte ...*” ifadesinin *eriğ yerte ir-*, *mümkün ol-* ve *ança eriğ yerte, mevcut ol-* şeklinde “... *ulaşılacak yerde olabilsin diye, böyle kolay ulaşılabilecek yerde...*” çevirisiyle yahut “... (bu kitabe) *ulaşılması mümkün bir yerde bulunsun diye, böyle kolay ulaşılabilecek yerde (bu) kitabe(yi) ...*” şeklinde anlaşılması uygundur.

2.2. Yardımcı fiil olarak

Eski Türkçede *ad + yardımcı fiil* kalıbında yardımcı fiil olarak kullanılan *bol-*, *kıl-* yardımcı fiilleri *dinamik* kılınıştta olup geçişli ya da geçişsiz oluşlarına göre *ad + yardımcı fiil* kalıbında adın karşıladığı *varlığın (nesne, nitelik, durum) ortaya çıkması, çıkarılması* vb.; birleşik fiilin *öznesinin* birleşikteki adın gösterdiği *varlığı (nesne, nitelik, durum) edinmesi, edindirilmesi* vb. fonksiyonlarına; *er-* yardımcı fiili ise statik (durağan) kılınıştta olup (esas fiil halindeki *mevcudiyet* anlamıyla) *varlığı göstermek, işaret etmek, hüviyetini tanımlamak; ne, kim olduğunu, bir hâlde bulunmayı bildirmek* görevleriyle bir varlığı (özneyi) o varlığın açıklayıcısı (yüklemi) durumundaki adlara (ve fiilin çekimli şekillerine) bağlamak sahiptir ve bu yönleriyle diğerlerinden ayrılır.

2.2.1. “Durumda (hâlde) bulunmak” anlamıyla

Er- *esas fiil* hâlinde üzerinde taşıdığı *bulunmak, mevcut olmak* anlamını *ad + yardımcı fiil* kalıbında önündeki adlara yükleyerek onları fiilleştirir ve bu şekilde *yardımcı fiil* olarak söz diziminde birleşik fiilin *öznesi olan varlığın birleşikteki adın gösterdiği durumda (hâlde) bulunduğunu bildirmek* fonksiyonunda kullanılır:

/.../ *Eçim Kağan olurtukda özüm Tarduş bozun üze Şad ertim/.../* (KT D 17) “Amcam Hakan tahta oturduğunda ben Tarduş halkı üzerine Şad idim /.../.” (Tekin 1995: 43).

Kül Tigin yok erser kop ölteçi ertiğiz /.../ (KT K 10) “Kül Tigin olmasa (idi) hep ölecek idiniz /.../” (Tekin 1995: 53).

/.../ *Türk bodun aç erti /.../* (BK D 30) “/.../ Türk halkı aç idi /.../.” (Tekin 1995: 77).

Kağın kağan süsi böri teg ermiş, yağısı kony teg ermiş /.../ (BK D 11) “/.../ babam Hakanın askerleri kurt gibi imiş, düşmanları (ise) koyun gibi imiş /.../.” (Tekin 1995: 65).

/.../ *Tabgaç kağan yagımız erti, On Ok kağanı yagımız erti* (T1 D 2) “Çin kağanı düşmanımız idi, On Ok kağanı düşmanımız idi.” (Tekin 1995: 87).

Yukarıdaki örneklerde *er-* fiili *özüm*, *Kül Tigin*, *Türk bodun*, *sü*, *Tabgaç kağan* öznelerini açıklayıcı (yüklem) durumundaki *Şad*, *yok*, *aç*, *böri teg*, *kony teg*, *yağı* adlarına bağlayarak onlara bu adların bildirdiği varlık (*nesne*, *nitelik*, *durum*) kimliği (*hüviyeti*) kazandırmakta; söz diziminde *özne* olan varlığın *birleşikteki adın gösterdiği durumda (hâlde) bulunduğunu* bildirmektedir.

Er-’in yardımcı fiil olarak yazıtlarda pek çok kullanımının görüldüğü *öznenin adın gösterdiği durumda (hâlde) bulunması* kümesinin örnekleri şunlardır:

Alp er- (KT D 3; BK D 4; T1 G 3, 6, 7, D 4), *aç er-* (BK D 38), *artuk er-* (T2 B 5), *az er-* (BK D 32), *bar er-* (T1 K 6, G 3, T2 D 7), *beg er-* (KT D 20; BK D 17), *(eki) bıñ er-* (T1 G 9, D 1), *bilge er-* (KT D 3; BK D 4; T1 G 3, K 5), *biligsiz er-*(KT D 5; BK D 6), *bir er-* (T1 D 6), *bodun er-* (KT K 4, D 9, 18; BK D 8, 9, 16, 29), *böri teg er-* (KT D 12; BK D 11), *(yağuk) el er-* (KT G 13), *ırak er-* (KT G 7; BK G 5), *kagan er-* (KT D 3, 4; BK D 4, 5), *(aş) teg er-* (T1 G 1), *(kony) teg er-* (KT D 12; BK D 11), *(oçuk) teg er-* (T1 G 1), *şad er-* (KT D 17; T1 B 5), *tok er-* (T1 G 1), *tüz er-* (KT D 3), *uçuz er-* (T1 G 6), *yabız er-* (BK D 32), *yablak er-* (KT D 5; BK D 6), *yadag er-* (T1 B 4), *yağı er-* (KT D 2, 14; BK D 3, 12; T1 D 2), *yaguk er-* (KT G 7; BK K 5), *yaşınta er-* (T2 D 1), *yeg er-* (T1 D 6), *yimşak er-* (KT G 5; BK K 4), *yok er-* (KT G 4, D 39, K 10; BK K 3, D 34; T1 D 1, T2 G 3, D 5, K 1, 2).

2.2.2. “Varlığı göstermek, işaret etmek, bildirmek” işleyişiyle

Yazıtlarda *er-*’in yardımcı fiil olarak *İl tutsık yir ötügen yiş er-* (KT G 4; BK K 3), *uduzuğma uluğı Şad er-*, *ayığması ben er-* (T1 B 5), *ayğuçısı ben er-* (T2 G 5), *yağıçısı ben er-* (T2 G 6) örneklerinde görülen

bir diğer kullanılışı önündeki adın karşıladığı *varlığı göstermek, işaret etmek, bildirmek* suretiyle söz diziminde özne durumundaki varlığın tanımlanması, somutlaştırılmasıdır.

Aşağıda *öznenin hangi varlık hâlinde, vasfında bulunduğu belirtmek* fonksiyonunun da mevcut olduğu örneklerde *er-* fiilinin *il tutsık yir, uduzuğma uluğı, ayığması, ayğuçısı, yağıçısı* adlarının bildirdiği varlıkların *hüviyetlerini; ne, kim (ötüken yış, Şad, ben) olduklarını göstermek, işaret etmek, açıklamak* yoluyla *belirginleştirmek, somutlaştırmak* fonksiyonu söz konusudur:

/.../ *Ötüken yışda yiğ idi yok ermiş! İl tutsık yir ötüken yış ermiş!* /.../ (KT G 4) “/.../ Ötüken dağlarından daha iyi bir yer asla yok imiş!. (Türk halkının yurt edineceği ve) yönetileceği yer Ötüken dağları imiş! /.../” (Tekin 1995: 35).

/.../ *Yeti yüz kişiş (T1 B 4) uduzuğma uluğı “Şad” erti. “Ayğıl!”tidi. Ayığması ben ertim, Bilge Tunyukuk /.../ (T1 B 5) «/.../ Yedi yüz kişiyi sev eden üstleri “Şad” idi. “Sözcüm ol!” dedi; sözcüsü ben idim, Bilge Tunyukuk /.../» (Tekin 1995: 83).*

/.../ *Anta ayğuçı[sı?] (T2 G 5) yeme ben ök ertim, yağıçısı yeme ben ök ertim /.../ (T2 G 6) “/.../Bu sırada sözcüsü de ben idim, düşmanla savaşını da ben idim /.../” (Tekin 1995: 93).*

2.3. Fiil çekimi + er-

Yazıtlarda fiil çekimi + er-, *-ti er-* : *yok erti erser* (T2 K 1), *yok ertim erser* (T2 K 1); *-mİş er-* : *taşıkmiş erti* (BK D 32), *teğmiş erti* (KT D 40), *tezmiş erti* (T2 B 8), *bolmiş erti* (KT D 21; BK D 18); *-Ur/-Ir er-* : *barır ermiş* (KT D 10), *bayur ertimiz* (T1 K 3), *boşgurur ermiş* (KT G 7; BK K 5), *iğidür ertiğiz* (KT G-D), *kalur erti* (T1 D 2), *kelir erser* (T1 K 8), *kelürür ertim* (T2 D 3), *körür erti* (T1 B 1), *olurur ermiş* (KT D 3; BK D 4), *olurur ertimiz* (T1 B 7, G 8), *öyür ermiş* (KT G 5; BK K 4), *tir ermiş* (KT D 9, 10; BK D 8, 9), *yağutir ermiş* (KT G 5; BK K 4), *yaşayur erti* (KT K 2), *yoryur ertiğ* (KT G 9; BK K 7; T1 G 3); *-mAz er-* : *bilmez ermiş* (T1 B 6), *bilmez erti* (BK D 18), *kelmez erser* (T1 K 8), *kelmez erti* (T1 D 5), *kıdmaz ermiş* (KT G 6; BK K 5), *yoritmaz ermiş* (KT G 6; BK K 4); *-TAçI er-* : *boltaçı erti* (KT K 7, 9; BK D 28, 31, 33), *erteçi ermiş* (T2 D 7), *erteçi erti* (T2 D 5, K 2), *kaltaçı ertiğiz* (KT K 9), *ölteçi erti* (BK D 33), *ölteçi ertiğiz* (KT K 10), *udaçı erti* (KT D 22; BK D 19) şekillerinde kullanılır.

-mİş erti, -Ur/-Ir erti/ermiş, -mAz erti/ermiş'te *er-* yardımcı fiil olarak önündeki fiilin olumlu şeklinde anlatılanları öznenin geçmişte gerçekleştirmiş durumda bulunduğunu; olumsuz şeklinde geçmişte gerçekleştirmemiş durumda bulunduğunu bildirir. Bu *-ti erse,-ir erser, -*

mez erser yapılarında da söz konusu olup –*ser* bir sonraki cümleyle şart-ceza ilişkisi kurar:

/.../ Süçiğ [s]abın, yumşak ağın arıp irak [bod]unuğ ança yağutır ermiş /.../ (BK K 4) “*/.../* Tatlı sözlerle, yumuşak ipekli kumaşlarla kandırıp uzak(larda yaşayan) halkı öylece (kendilerine) yaklaştırırlar imiş /.../” (Tekin 1995: 57).

/.../ Ol ödke kul kulluğ, küñ küñlüğ bolmuş erti. İnisi, [eç]isin bilmez erti /.../ (BK D 18) “*/.../* O devirde köleler (bile) köleli olmuş idi, cariyeler (bile) cariyeli olmuş idi. Kardeşler ağabeylerini bilmez idi /.../” (Tekin 1995: 69).

İleriş Kağan kazanmasar yok erti erser ben özüm Bilge Tunyukuk kazanmasar, yok ertim erser (T2 K 1) *Kapgan Kağan Türük Sir bodun yerinte bod yeme, bodun yeme, kişi yeme idi yok erteçi erti* (T2 K 2) “İleriş Kağan kazanmasa (idi), (ya da hiç) olmasa idi, ben kendim kazanmasa (idim), (ya da) ben hiç olmasa idim, Kapgan Kağan Türk Sir halkı ülkesinde boy da, halk da, insan da hiç olmayacak idi.” (Tekin 1995: 95).

Aşağıda -*TAÇI erti/ermiş* yapısında özne durumunda olan *Türk bodun*'un *yablak, yok, küñ boltaçı, ölteçi, yolta yatu kaltaçı* fiillerinde bildirilen hâle gelecek durumda bulunduğu; *artatı udaçı* örneğinde fiili gerçekleştirecek özneye ve (zikredilen fiili gerçekleştirmedeki) yeterlilik hâline yönelik şüphe anlatılır:

/.../ Türük (KT K 6) *bodun adak kamşattı. Yablak boltaçı erti /.../* (KT K 7) “*/.../* Türk halkı(nın) ayağı sendeledi. Perişan olacak idi /.../” (Tekin 1995: 51).

/.../Men iniliğü bunça başlayı kazanm[asar], Türük bodun ölteçi erti, yok boltaçı erti /.../ (BK D 33) “*/.../* Ben erkek kardeşimle beraber bu kadar önderlik edip çalışmasa ve muvaffak olmasa idim, Türk halkı ölecek idi, yok olacak idi /.../” (Tekin 1995: 75).

/.../ bunça yeme tiriği küñ boltaçı erti, ölüği yurtda yolta yatu kaltaçı ertiğiz (KT K 9) “*/.../* bunca hayatta kalanlar cariyeye olacak idi, ölenler (de) yazıda yabanda yata kalacak idiniz” (Tekin 1995: 53).

Türk bodun, ilinjin törüğün kem artatı udaçı [ert]i?/.../ (BK D 19) “(ey) Türk halkı, (senin) devletini (ve) yasalarını kim yıkıp bozabilir idi? /.../” (Tekin 1995: 69).

Aşağıdaki örneklerde *erteçi erti/ermiş* yapısında *erteçi* ibaresi “gelecekte bir zaman biriminde ortaya çıkacak”, bir başka deyişle *olmak, mevcudiyet kazanmak* anlamında *bol-* fiilinin gösterdiği kılınış bakımından *başlama* (değişkenlik, dinamiklik) niteliğiyle değil,

“gelecekteki zaman sürecinde mevcut bulunacak” şeklinde *er-* fiilinin *durum, süreç* (durağanlık, statiklik) bildiren kılınışı itibariyle *bulunmak* anlamında anlaşılmalıdır:

/.../ Neş yerdeki kağanlığ bodunka (T2 D 6) bünteği bar erser, ne buşı bar erteçi ermiş? (T2 D 7) “Herhangi bir ülkedeki kağanlı (yani “bağımsız”) bir halkın böylesi bir (devlet adamı) var ise, (o halkın) ne (gibi) bir sıkıntısı olacak imiş?” (Tekin 1995: 93).

/.../ İleriş Kağan kazanmasar (T2 D 4) udu ben özüm kazanmasar, il yeme bodun yeme yok erteçi erti /.../ (T2 D 5) “/.../ İleriş Kağan kazanmasa (idi) ve ben kendim kazanmasa (idim) devlet de halk da olmayacak idi /.../” (Tekin 1995: 93).

SONUÇ

13. yüzyıl öncesi Türkçesinin etimolojik sözlüğünde Clauson *bol-* fiilinin anlamını verirken “Oldukça eski devirlerden itibaren *bol-* (to become) ayırt edici karakter ve sınırını kaybetmeye başlayarak /.../ ‘mevcut bulunmak’ (to be) anlamına yönelir ve *er-*’in bazı zaman çekimleri kullanımdan düşerek yerlerini genellikle *bol-*’un zaman çekimleri alır.” (Clauson 1972: 331) şeklindeki izahıyla *bol-* fiilinin *er-* yerine kullanıldığını işaret etmekte; bu dönemi ihtiva eden Drevnetyürskiy Slovar’ gibi bir diğer sözlükte veya dönemle ilgili gramer ve incelemelerin bir kısmında (Arat 1987, Ergin 1996, Gabain 1988, Orkun 1994, Tekin 1995-2000, Türk 2004) bu husus ayrıca zikredilmemektedir.

Varlıkların *mevcudiyetini* veya *bir hâlde bulunması; ortaya çıkması, hâle bürünmesini bildirmek* bakımından yakın işleyişe sahip olmakla birlikte kılınışları itibariyle farklılık gösteren bu fiillerin Orhon Yazıtlarındaki örnekleri dikkate alındığında *esas fiil* olarak *bol-*’un *başlama (değişkenlik, dinamiklik)* kılınışı itibariyle öznesi durumundaki adın gösterdiği *varlığın ortaya çıkması, mevcudiyet kazanmasını bildirmek*; yine *esas fiil* olarak *er-*’in *durum* (durağanlık, statiklik) anlatan kılınış özelliğiyle öznesi durumunda bulunan ad unsurunun gösterdiği *varlığın mevcudiyetini, var bulunmasını ve varlığın bir yerde mevcut bulunmasını bildirmek* işleyişleriyle karşımıza çıktığını görmekteyiz.

Bol- ve *er-*’in birer esas fiil olarak taşıdıkları salt, yalın anlamları *ad + yardımcı fiil* kalıbında adları fiilleştirme fonksiyonlarına da tesir etmekte ve bu suretle *bol-* ve *er-* yardımcı fiilleri vasıtasıyla adların gösterdikleri fiilleşme istikametleri de bu yardımcı fiillerin birer esas fiil olarak üzerlerinde taşıdıkları anlamlar çerçevesinde ortaya çıkmaktadır.

Bu bakımdan *yardımcı fiil* olarak *bol-* ad + *yardımcı fiil* kalıbında birleşik fiilin öznesi *durumundaki başka bir varlığın birleşikteki adın gösterdiği varlık hüviyeti bürünmesini, edinmesini, o varlık hüviyetiyle var olmasını, meydana çıkmasını bildirmek*; *er-* ise *yardımcı fiil* olarak adlarla oluşturduğu birleşik fiilin öznesi durumunda bulunan varlığın *ad + yardımcı fiil* kalıbındaki *ad unsurunun gösterdiği varlık hüviyetinde bulunmasını bildirmek; varlığı göstermek, işaret etmek* fonksiyonlarıyla kullanılmaktadır.

Kutadgu Bilig’de *er-*’in “olmak” anlamıyla kullanıldığından (Türk 2004) ve ayrıca *er-* ile *bol-*’ın bildirme vazifelerinden (Ercilasun 1984: 49-51) bahsedilmekte; Eski Türkiye Türkçesinde *ol-* fiilinin *er-*’in anlam ve fonksiyonlarını taşıyabildiği gösterilmekte (Turan 1999) ve bugün Türkiye Türkçesinde *ol-* fiilinin anlamları arasında “bulunmak, bir hâl üzere bulunmak” da verilmektedir (Türkçe Sözlük 2005: 1498). Dilin tarihî süreç içerisinde söz dağarcığındaki unsurlarının çeşitli sebeplerle anlam değişmesi göstermeleri tabiidir, ancak örnekleri vasıtasıyla ele almaya çalıştığımız *bol-* ve *er-* fiilleri için bu husus Orhon Yazıtları’nda tesadüf edilmemekte; bu iki fiilin dinamiklik ve statiklik vasıflarını korudukları görülmektedir. Bu itibarla bunların hangi şartlarda birbirlerinin yerini tutmaya başladığı meselesinin henüz ortada ve ayrıca tetkike muhtaç olduğunu belirtmek gerekir.

KISALTMALAR

- /.../ Gösterilmeyen kelime ya da cümle bulunmaktadır.
«» Alıntı yapılan ibarede “” işaretleri kullanılmışsa alıntı tırnağı yerine kullanılmıştır.
B Batı yüzü
D Doğu yüzü
ET Eski Türkçe
G Güney yüzü
G-D Güneydoğu yüzü
K Kuzey yüzü
BK Bilge Kağan Yazıtı
Bk. Bakınız
KT Kül Tigin Yazıtı
T1 Tonyukuk Yazıtı 1. taş
T2 Tonyukuk Yazıtı 2. taş
Ttü Türkiye Türkçesi

KAYNAKÇA

- ABİK, A. Deniz (2006), “Türkçede Vefat Kelimesi Ve Yardımcı Fiilleri”, <http://sosyalbilimler.cu.edu.tr/dergi.asp?dosya=229>. (27.03.2007).
- ARAT, Reşit Rahmeti (1987), “Türk Dilinin Bünyesine Dair” *Makaleler Cilt I*, TKAE Yay., Ankara, s. 292-296.
- ARAT, Reşit Rahmeti (2006), *Kutadgu Bilig*, Kabalcı Yay., İstanbul.
- BANGUOĞLU, Tahsin (1990), *Türkçenin Grameri*, TDK Yay., Ankara.
- BUSSMANN, Hadumod (1998), *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*, Routledge, London and New York.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.
- CRYSTAL, David (1997), *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, Blackwell Publishers, Oxford.
- DENY, Jean (1941), *Türk Dili Grameri* (Ter. Ali Ulvi Elöve), Maarif Matbaası, İstanbul.
- Drevnyürskiy Slovar'* (1969), Red. V.M. Nadelyayev, D.M. Nasilov vd., İzdatel'stvo Nauka, Leningrad.
- ERCİLASUN, A.Bican (1984), *Kutadgu Bilig Grameri -Fiil-*, Gazi Üniversitesi Yay., Ankara.
- ERGİN, Muharrem (1993), *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yay., İstanbul.
- ERGİN, Muharrem (1996), *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yay., İstanbul.
- GABAİN, A. Von (1988), *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), TDK Yay., Ankara.
- GABAİN, A. Von (2007) “Türkçede Fiil Birleşmeleri” http://turkoloji.cu.edu.tr/yeni%20turk%20dili/gabain_03.pdf. (27.03.2007).
- GRÖNBECH, K. (2000), *Türkçenin Yapısı* (Çev. Mehmet Akalın), TDK Yay., Ankara.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (2003), *Karahanlı Türkçesi Grameri*, TDK Yay., Ankara.
- KORKMAZ, Zeynep (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, TDK Yay., Ankara.
- KORKMAZ, Zeynep (1992), *Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara.
- LYONS, John (1969), *Introduction to Theoretical Linguistics*, Cambridge Univ. Press, Cambridge.
- MATTHEWS, P.H. (1997), *The Concise Oxford Dictionary of Linguistics*, Oxford University Press, Oxford, New York.
- ORKUN, Hüseyin Namık (1994), *Eski Türk Yazıtları*, TDK Yay., Ankara.
- TEKİN, Talât (1995), *Orhon Yazıtları, Kültigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, Simurg Yay. İstanbul.
- TEKİN, Talat (2000), *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara.

- TİMURTAŞ, F. Kadri (1994), *Eski Türkiye Türkçesi (XV. Yüzyıl, Gramer, Metin, Sözlük)*, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- TURAN, Zikri (1999), “Eski Anadolu Türkçesi’nde Ol- Cevherî Fiili” *TDAY-Belleten 1996*, TDK Yay., Ankara, s. 265-289.
- TÜRK, Vahit (2004), “*Kutadgu Bilig Örneği ile Türkçede Ana Yardımcı Fiil (er)*” *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II 20-26 Eylül 2004*, TDK Yay., Ankara, s. 2993-3006.
- Türkçe Sözlük* (2005), TDK Yay., Ankara.
- VARDAR, Berke-GÜZ, N. vd (1980), *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara.